

Топішко Н. П.,

старший викладач кафедри економічної теорії Національного університету "Острозька академія"

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ ЯК ОДИН З МЕХАНІЗМІВ ЗМЕНШЕННЯ ВІДЧУЖЕННЯ У СУСПІЛЬСТВІ

Обґрунтовується необхідність поглиблення теорії соціального захисту населення на основі застосування категорії "відчуження" як глибинної ознаки соціально-економічних відносин у сучасному суспільстві. Ступінь відчуження розглядається як міра реалізації соціальної відповідальності суб'єктів економічних відносин.

Ключові слова: соціальний захист населення, соціальні ризики, відчуження, розподільчі відносини, соціальна відповідальність.

Обосновывается необходимость использования в теории социальной защиты населения категории "отчуждение" как существенной характеристики социально-экономических отношений в современном обществе. Степень отчуждения рассматривается как мера реализации социальной ответственности субъектов экономических отношений.

Ключевые слова: социальная защита населения, социальные риски, отчуждение, распределительные отношения, социальная ответственность.

The necessity of deepening the theory of social protection on the basis of the category of "alienation" as a sign of deep social and economic relations in society have been investigated in the article. The level of alienation is seen as a measure of social responsibility of subjects of economy.

Key words: social protection, social risks, alienation, distribution relationships, social responsibility.

Постановка проблеми. Система соціального захисту населення (СЗН) є важливою складовою життєдіяльності суспільства. Його форми, принципи і механізми спрямовано на вирішення суперечностей процесу суспільного відтворення (між потребами людини та її можливостями щодо забезпечення власного добробуту) через обмеження небажаних соціально-економічних наслідків конкурентної діяльності та формування суспільно-нормальних умов життя людини. Це складна багатоаспектна сукупність соціально-економічних відносин, якій притаманна об'єктивна і суб'єктивна компонента в оцінюванні його сутності, рівня, кількісних та якісних параметрів. До недосліджених аспектів проблематики, що пов'язана із СЗН, належить відсутність досліджень, у яких би розкривався взаємозв'язок СЗН з відчуженням. Саме відчуження, в якому в концентрованому виді проявляються глибинні суперечності між індивідом як суб'єктом соціально-економічних відносин і суспільством, породжує потребу в системі соціальної підтримки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Методологічні засади СЗН закладено у працях класиків економічної теорії, пов'язані з дослідженням привласнення і розподілу доходів. Неокласичний напрям, кейнсіанство і некейнсіанство розробляли питання державного контролю над системою СЗН. Проблеми соціальної справедливості, рівності та свободи досліджували Г. Спенсер, П. Таунсенд, П. Сорокін, Ч. Бут, Г. Роуз, С. Раунтри та ін. Теоретичні засади СЗН доповнили теорія добробуту (у т. ч. теорія "ефективного розподілу" В. Парето і "функції суспільного добробуту" П. Самюельсона), а також теорія соціального ринкового господарства (Л. Ерхард, А. Мюллер-Арман, В. Ойкен) та інституціоналізму.

Проблеми соціальної справедливості, соціальної рівності та соціального захисту завжди знаходились у центрі уваги радянської економічної науки. Значну частину цих напрацювань доцільно було б творчо переосмислити і використати в нових умовах при формуванні адекватної системи СЗН.

Теоретико-методологічні та прикладні аспекти СЗН розробляють українські вчені: В. Бідак, Н. Болотіна, Н. Борецька, Ю. Буздуган, Т. Заяць, Е. Лібанова, В. Мандибур, С. Реверчук, І. Тивончук, О. Уяздовська та ін.

Незважаючи на широту досліджень СЗН, проблематика, пов'язана із його взаємозв'язком з процесом відчуження, поки що не розглядається. У сучасній економічній літературі відсутня навіть постановка питання в такій площині, а тим більше глибокі й комплексні дослідження. Глибинні трансформації соціально-економічних відносин, загострення суперечностей у сучасному суспільстві актуалізують цю проблематику.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є обґрунтування необхідності поглиблення понятійного апарату проблематики "соціальний захист населення" на основі введення до неї категорії "відчуження". Зокрема, з'ясування впливу динаміки процесів, що характеризують відчуження, на розподіл соціальної відповідальності за умови життєдіяльності; міру його врахування і можливостей запобігання нарощування в процесі реалізації соціальної політики держави та удосконалення системи СЗН.

Виклад основного матеріалу. Проблема відчуження завжди мала місце в соціальній, політичній, ідеологічній, економічній сферах. З філософських підходів відчуження характеризується як неспівпадіння діяльності людини з її результатами [1, с. 3]. Відчуження має суб'єктивний та об'єктивний аспекти. Найбільш широко воно досліджується з позицій психології (відчуження людини від зовнішнього світу, розлад самосвідомості, відчуття ізольованості від інших людей); політики (незадоволеність діями влади); права (перехід прав від одного суб'єкта до іншого). У сучасній соціальній психології ним послуговуються при характеристиці конфліктних міжособистісних відносин, зумовлених порушенням змісту спільної діяльності, втратою відчуття солідарності.

З. Фрейд застосовував його для пояснення патологічного розвитку особи і втрати нею відчуття реальності. У. Фромм розширив сферу застосування поняття, розглядаючи п'ять форм його прояву: відчуження від ближнього, від себе, від роботи, від потреб, від держави. Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс, К. А. Гельвецій, дотримуючись теорії "суспільної угоди", розглядали суспільство як суспільство відчуження на основі делегування людьми своїх повноважень, підпорядкування їх приватних інтересів суспільним. Це спонукає людину розвивати свою особистість у межах встановлених правил. М. Гесс доповнив перелік соціальних інститутів (мораль, релігія, мистецтво, держава), що домінують над людиною, грошовим фетишизмом [2].

Економічне трактування поняття "відчуження" є суперечливим і неоднозначним, має історичний і логічний аспект, різні причини формування і форми прояву. Останні стосуються основних підсистем соціально-економічних відносин (власності та розподілу суспільного продукту, перш за все необхідного) і лежать в основі вирішення виробничих і соціальних проблем.

Найвищий рівень відчуження притаманний рабовласницькому суспільству: раб був відчужений від створеного продукту, засобів виробництва і розглядався як останній. При феодализмі відчуження дещо послабилось внаслідок часткового володіння кріпаком знаряддями праці та створеним продуктом за умов позаекономічного примусу. К. Маркс розглядав відчуження при капіталізмі як втрату сенсу існування робітника внаслідок перетворення робочої сили на товар, що продається за заробітну плату. Продукт праці переходить до капіталіста (власника засобів виробництва) і стає чужим. Він виокремлював чотири види відчуження: від процесу праці, від продукту праці, від своєї власної сутності й людей один від одного [2]. Вважав, що відчуження посилюється із загостренням глибинних внутрішніх суперечностей капіталізму і долається за умов заміни його іншим способом виробництва. Західно-європейська соціал-демократія, не заперечуючи існування відчуження в сучасних суспільствах, зменшення його пов'язує з еволюцією відносин власності та розподілу суспільного продукту.

В економічній літературі радянського періоду категорію "відчуження" застосовували лише до капіталістичних соціально-економічних відносин, вважаючи, що при соціалізмі для неї відсутнє підґрунтя. Під час ринкових трансформацій суспільствознавці, критично оцінюючи адміністративно-командну систему, підкреслювали існування відчуження і в ній внаслідок всезагального одержавлення та надмірної централізації управління.

В умовах сьогодення єдине розуміння категорії "відчуження" відсутнє і залежить від позицій науковців. У більшості економічних досліджень (незалежно від глибини і широти аналізу процесу ринкового реформування та його наслідків) цієї проблематики або уникають, або розглядають частково, дотично до основної тематики. Це пояснюється складністю ринкових трансформацій, неоднозначністю їх впливу на суспільство.

У найбільш загальному вигляді відчуження визначається як категорія, що "характеризує процес і результативність діяльності людей, трудових та інших колективів на основі переважно зовнішніх, нерідко примусових спонукань, а не глибинних внутрішніх мотивів і переконань" [3, с. 329]. При її тлумаченні часто дотримуються марксистських підходів як найбільш адекватних умовам формування ринкової економіки на постсоціалістичних просторах [4]. Висловлюється думка, що в процесі ринкових реформ відбулося суттєве посилення тенденцій до відчуження, а не їх послаблення [3, с. 330].

Стосовно СЗН категорія "відчуження" ще не отримала належної уваги і застосування з боку вчених. Проте, на наш погляд, вона має важливе значення для розкриття сутності СЗН як системи суспільної солідарності, яка функціонує на основі розподілу соціальної відповідальності стосовно умов життєдіяльності між державою, бізнесом та особою.

Суспільне буття людини за своєю природою є ризиковим. Об'єктивною формою існування навколишнього світу є непередбаченість (невизначеність) як наслідок його складності та динамічності зміни зовнішніх і внутрішніх умов функціонування соціально-економічної системи [5, с. 31]. За таких умов формується вірогідність випадкових, незалежних від волі людини подій, що загрожують її нормальному відтворенню і життєдіяльності. Можливість їх настання приймає форму ризику.

Ризик – це міра очікуваної невдачі, можливості втрати певних цінностей або настання небажаних подій. З погляду суспільного буття, всі ризики є соціальними, проте виокремлюють суто соціальні ризики. Вони розглядаються як "міра очікуваного наслідку певного явища, настання якого пов'язано

із вірогідністю втрати або обмеження економічної самостійності та соціального благополуччя людини“ [6, с. 345] Їх пов'язують із небезпекою соціальних деформацій і диспропорцій у функціонуванні й розвитку людини, суспільства, держави [7, с. 100]. До соціальних ризиків відносять втрату постійного джерела доходу в разі безробіття; непрацездатності внаслідок хвороби, нещасного випадку, старості, вагітності, необхідності догляду за дітьми; смерті годувальника тощо. Зазначені ризики є масовими, виникають внаслідок певних подій, які відомі й мають постійний, передбачуваний характер. Соціальні ризики як події, які мають вірогідний характер, можуть зумовлювати і посилювати психологічні та економічні аспекти відчуження.

Соціальні ризики, як правило, мало залежать від поведінки окремої особи і визначаються, переважно, соціальними та економічними умовами. Механізм ринкової економіки засновано на суспільному поділі праці, товарній формі виробництва, приматі особистого інтересу і гонитві за прибутком, необмеженій конкуренції. Маючи потужні мотиви і стимули до підприємницької діяльності, він водночас продукує небажані соціальні наслідки (безробіття, поглиблення соціальних конфліктів, зростання соціальної нерівності тощо).

Економічна свобода призводить до надто нерівномірного розподілу національного багатства і концентрації доходів у невеликій частині населення. Хоча економічна нерівність є похідною від соціальної, проте вона є проявом останньої. Наявність ресурсної бази суспільних благ ще не гарантує всім громадянам забезпечення доступу до них, соціальної справедливості їхнього розподілу, зменшення соціальної нерівності. Держава не може ліквідувати її, проте може регулювати її шляхом цілеспрямованих інституційних перетворень у напрямі формування економічних, правових, організаційних механізмів розвитку соціальної сфери як цілісної системи суспільства, яка відображає соціальні взаємини з приводу умов життя і розвитку особи.

Тому важливим у соціальній політиці є визначення підходів до вирішення проблеми співвідношення соціальної справедливості щодо соціальної підтримки населення через перерозподіл суспільного продукту та економічної доцільності соціальних програм. Спосіб розв'язання цієї складної для суспільного буття суперечності є предметом безперервних дискусій науковців. Прагнення підвищити ефективність виробництва може призвести до скорочення зайнятості, посилення майнової нерівності, соціальної нестабільності. Збільшення ж соціальних витрат може зумовити зменшення підприємницької ініціативи та ефективності виробництва внаслідок підвищення рівня оподаткування, зростання настрів утриманства серед населення, бюрократизації системи надання соціальної допомоги.

Розв'язання суперечності соціальної справедливості та ефективності виробництва представники класичної школи (А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус та ін.) віддавали ринку як саморегулюючому механізму, який не потребує втручання держави. СЗН не вважали функцією її відповідальності, а проблему відчуження розглядали як природну. Соціальну підтримку нужденних зводили до добродійності добродіїв, церкви, громадських організацій. Бідність (як соціально-економічний прояв відчуження) вважалася наслідком недостатньої турботи і відповідальності за свій добробут, сприймалася як природний мотиваційний рушій соціально-економічної системи.

Вищезазначені положення розвинуто в неокласичних концепціях А. Маршала, А. Пігу, В. Парето, Н. Бунге та ін. Маржиналізм визнає необхідність СЗН як природного права особи, але тільки на засадах обмеженого втручання держави у цю сферу з метою регулювання суперечності між багатством і бідністю. Організація СЗН ґрунтується на засадах контролю держави за рівнем життя населення не нижче за встановлені соціальні стандарти (певні граничні величини). Забезпечення бідним верствам такого стандарту життя здійснюється через політику компенсаційних виплат, регулювання доходів громадян на основі перерозподілу коштів від багатих до бідних.

На думку неокласиків, перерозподіл національного багатства є єдиною сферою, де критерієм необхідності державного втручання повинна слугувати соціальна справедливість, а не економічна ефективність. Разом з тим А. Пігу вважав, що перерозподіл національного доходу відбувається за рахунок бідних громадян. Вони для отримання державної допомоги погоджуються на більш низьку заробітну плату. Концепції неолібералізму надали поштовх не тільки ідеям пріоритетності умов для необмеженої вільної конкуренції в епоху монополізму, а й необхідності дотримання у вільній економічній політиці моральних норм особистої та суспільної відповідальності. Створили підґрунтя для формування соціальної підтримки нужденних як системної і раціональної політики держави з чітко визначеними цілями й результатами.

Якщо лібералізм пропагує заходи державного регулювання соціально-економічних процесів пасивного характеру, то кейнсіанство – активного. Кейнсіанська концепція СЗН побудована на моделі соціального маневрування доходами для підтримки сукупного попиту з метою забезпечення загальної рівноваги. Ідеї кейнсіанства стали підґрунтям суспільного визнання необхідності державного регулювання зайнятості, рівня цін, процесів розподілу і перерозподілу доходів, державної соціальної допомоги малозабезпеченим.

Усвідомленню зміни умов і чинників загальноцивілізаційного процесу сприяли також соціально орієнтовані концепції інституціоналізму (Т. Веблена, Дж. Р. Коммонса, Е. Долана, Т. Лоуві, І. Кристол та ін.). Як рушійні сили економіки розглядаються не тільки матеріальні, а й позаекономічні (духовні, моральні, правові, соціальні тощо) чинники. Згідно з його методологічними засадами, СЗН є системою заходів для вирішення суперечності ринкової економіки – між можливостями ринку і потребами населення. З позицій інституціоналізму, державна соціальна допомога повинна надаватися тим, хто її особливо потребує, а решта населення мусить самотійно забезпечувати себе. В іншому випадку соціальна підтримка порушує принцип економічної свободи і породжує соціальне утриманство. Представники інституціоналізму вважали бідність не проблемою низьких доходів, а проблемою непрацюючих, небажання інтенсивно працювати.

Регулюючи рівень цін, зарплату, зайнятість, кількісні та якісні параметри середніх і мінімальних соціальних стандартів, держава пом'якшує соціальну напругу, проте розвиток економіки не стимулюється. Тому завданням уряду є створення рівних можливостей у сфері освіти, професійної підготовки, умов для реалізації здібностей. На думку представників інституціоналізму, потрібно зрівноважити економічну ефективність ринку із соціальними цілями суспільства. Незважаючи на різні методологічні підходи основних шкіл економічної думки до вирішення цієї проблеми, останнім часом спостерігається певне зближення їх позицій.

Зменшити небажані соціально-економічні наслідки ринкової організації виробництва, надати процесу суспільного відтворення більшої соціальної спрямованості, узгодити і навіть гармонізувати досить різноспрямовані інтереси суб'єктів економіки, знизити ступінь відчуження в суспільстві може лише держава як виразник загальнонаціонального інтересу. З цією метою проводиться певна соціальна політика щодо розподілу і перерозподілу створеного національного доходу через державний бюджет на принципах соціальної справедливості для формування нормального відтворення робочої сили на основі гарантування суспільно необхідного рівня споживання основних життєвих благ усіма громадянами.

У цьому контексті виокремлюються два напрями соціальної політики – захист і допомога найбільш незахищеним верствам населення, а також сприяння підвищенню загального добробуту на засадах суспільної солідарності й розвитку соціальної сфери. Система СЗН повинна зменшувати не всі види нерівності, а лише ті, що не залежать від волі людей, які є наслідком об'єктивних обставин, і у зменшенні яких зацікавлено суспільство. Виникає питання про міру (ступінь) захисту, яку суспільство має надати особі. У зв'язку з цим розрізняють два поняття, які узагальнюють суттєві зв'язки між явищами дійсності завдяки фіксації в них певних ознак, – "соціальна захищеність" і "соціальний захист".

Соціальна захищеність (незахищеність) розглядається як показник ефективності не тільки СЗН, а й соціальної політики в цілому. Вона характеризує ступінь гарантованості доступу громадян до певного мінімуму соціальних благ. Соціальна захищеність – необхідна і достатня міра стійкості суспільного положення особи на основі забезпечення її прав і свобод, а система СЗН – механізм їх забезпечення. Його дію спрямовано на досягнення соціальної безпеки, тобто стійкості людини щодо впливу чинників, які спричиняють падіння рівня та якості життя. Соціальна безпека характеризує умови відтворення життєдіяльності суспільства і є основою соціальної захищеності громадян. Стан соціальної безпеки і соціальної захищеності характеризує результативність діяльності держави щодо їх забезпечення [8, с. 71].

На формування високого рівня захищеності впливає стан економіки, менталітет нації, співвідношення політичних сил, обрана концепція суспільного розвитку. Має значення механізм забезпечення захисту, зокрема досягнення консенсусу його суб'єктів на перерозподіл доходів не тільки на користь тих, хто потребує соціальної підтримки, а й на розвиток соціальної сфери, створення безпечного середовища життєдіяльності всіх громадян, зменшення соціальної нерівності, доступності соціальних благ. Причинами соціальної незахищеності вчені називають, окрім економічних чинників, обмеженість законодавчого та нормативно-правового закріплення високого рівня соціальних прав, свобод і гарантій людини або групи; недосконалість механізму їх реалізації; недостатню розвиненість потреб особи в захисті своїх прав, гарантій і свобод, недосконалість механізмів СЗН [9, с. 100].

Висновки. СЗН є багатоаспектним поняттям. Необхідність СЗН об'єктивно зумовлено потребами суспільного відтворення, зокрема в механізмі пом'якшення соціально-економічних суперечностей процесу виробництва і розподілу матеріальних благ, зменшення відчуження індивіда від суспільно-нормальних умов існування. Необґрунтоване посилення соціальної нерівності, поширення і поглиблення бідності, обмеження доступу громадян до користування соціальними благами внаслідок їх переведення до платних послуг із високими цінами є наслідком недостатньої врегульованості соціально-економічних процесів та обраної концепції соціального розвитку, наростання відчуженості в суспільстві. Соціальну політику можна розглядати як відповідальність всіх суб'єктів суспільних відносин щодо використання громадських ресурсів.

Література:

1. Ключенков О. И. Феномен отчуждения человека как опыт его существования // Автореферат дис. на уч. ст. к. филос. наук. – Архангельск, 2007. – 23 с.
2. <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
3. Топішко І. І. Наростання відчуження як загроза соціальної стабільності в Україні // Фінансова система України: Зб. наук. праць. Серія “Економіка”. – Випуск 17. – Острого: НУ “Острозька академія”, 2011. – С. 329-335.
4. Катсанг Изабель Мишель. Потребительная стоимость товара рабочая сила и отчуждение труда как важнейшая характеристика экономического положения наемного работника на производстве: Дис. канд. экон. наук: 08.00.01 Иваново, 2006. – 181 с. РГБ ОД, 61:06-8/342.
5. Вітлінський В. В., Великоіваненко Г. І. Ризикологія в економіці та підприємстві: Монографія. – К. : КНЕУ, 2004. – 480 с.
6. Социальная энциклопедия / За ред. А. П. Горкина. – М. : БРЭ, 2000. – 438 с.
7. Борецька Н. П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. – Донецьк: Янтра, 2001. – 351 с.
8. Новікова О. Ф. Соціально-економічна захищеність особи в Україні: проблеми виміру та шляхи розв'язання / Доповідь на Всеукр. конф. : “Соціально-економічна захищеність населення України”, м. Київ, 31 травня-1 червня 2001р. – Київ, 2001. – 85 с.
9. Шангіна Л. Падав минулорічний сніг // Дзеркало тижня. – 29. 12. 2007 р. – С. 4.